I

Стояла темна осіння ніч над сонною землею, місяць примеркав і вже ген к світу показував свої золоті роги, зорі сумно лупали в темному небі. Тихо було всюди, як в усі. Ні собака не гавкне, вітрець не війне, не зашелестить пожовклим листом... Покій і сон криють усе своїм темним пологом, все заснуло мертвим сном півночі.

У хаті тільки Микити Івановича Ливадного, що з панів один тільки й жив на ціле козаче село Недогарки, видно, не спали. У чисте й високе вікно падали стяги ясного світу на зелене подвір'я, часто у вікні метушилися темні тіні, перебігаючи з одного боку на другий; іноді вони задержувалися надовше, й тоді виразно виходила чоловіча постать з лисою головою, а коло неї — друга, дрібна, невеличка... Ось ще одна... Усе вікно криється темнотою, з країв тільки пробиваються тонкі смужечки ясного світу... Ось знову захиталося все, і разом дві голови показалися у вікні... походили-походили і пропали... Знову на землю упало від шибок шість ясних плям, переділених одна від другої рівними темними поясами...

То Микита Іванович споряджав свого третього сина Івана у місто на службу. Се вже йому була не первина. Він вирядив уже двох, та старшого скрутило лихо — умер, а середущий, осівшись на теплому місці, панував собі. Маючи таку надію й на третього, посліднього, Микита Іванович був веселий, говіркий, вичитував синові всякі пригоди з свого життя, ставив йому ріжні пересторогі, заперечував від ледачого товариства, раяв шанувати старших себе, годити їм, коритися...

— Знай, сину, — казав він, — покірне телятко дві матки ссе! Не дивися ти на других, що дуже бришкають угору: начальник йому слово, а він йому — десятеро. Такі завжди тратять своє. Тихше, кажуть, іди, далі будеш. Так і тута. Коли тебе начальник і полає іноді так, ні за що, як ти, Господи, свят! — змовчи на той час. Може, йому тоді припало лаятися, та

ти перший підскочив під руку... Коли ти не змовчиш, то тільки піднімеш більшу бучу та втратиш за себе добру славу... Тоді скажуть: сякий-такий, нікому не змовче! Коли ж перетерпиш — хай, мов: собака бреше — вітер несе, о! — тоді він сам побаче, що ти за чоловік і що за чиновник... Знай, сину, той самий, що тебе ні за що вилаяв, коли лучиться тобі оступитись, горою стоятиме за тебе й не дасть на поталу! Я сам на собі усе звідав, сам по собі добре знаю. Чи був би я тим, що тепер є, коли б не годив старшим, не корився? Ніколи зроду!.. Покійний батько не кинув після себе нічого. Мати вмерла ще за молодих літ, удруге він не захотів одружитись, та так усе й пішло за люди... Виряджаючи, він не дав мені нічого, окрім трьох лихих сорочечок та ще лихішої одежинки. А як виряджав, то наказував: "Гляди себе: спіткнешся — пропав, не спіткнешся — підеш угору. Знай, що козак сам собі повинен знайти долю. Іди й шукай її, а від мене нічого не жди!" Як я бідував, як часом холодний і голодний сидів, те одному Богу відомо та мені, а більше нікому... А от бач тепер? І свій притулок на старості літ маю, і вас таки, як батько, і вивчив, і наділив на перший раз, чим Бог послав... А через віщо? Через те, що де треба, поклонюся й покорюся. Від поклону, кажуть, голова з в'язів не спаде, а за тебе добре слово кожен замове... Іди ж і ти, сину, та шануй себе і своїх батька та матір — їм легко й радісно буде чути про вас: от, мов, у Ливадного діти! А не то що усяк вас буде ганити та проклинати.

Микита Іванович був собі низенький, натоптуватенький чоловічок, з невеличким пузцем, з круглою лисою головою, з масним, добре виголеним лицем, з невеличкими блискучими очицями. На сей раз його очі якось особливо блищали: вибивалася з-під їх лукавого погляду і тепла батькова любов до дитини, і радість удачі, і якась глибоко захована туга: що, як, мов, не справдяться надії?.. Голос його, завжди тоненький, бринів тепереньки ще тонше й голосніше.

Іванко, син його, понуро сидів собі недалеко від батька і слухав його мови. По обличчю видко було, що слова батькові дуже його поймали. Запалі щоки ще мов дужче позападали, аж усмокталися усередину, показуючи з обох боків глибокі ями; молоде дитяче личко пожовкло,

змарніло; одні очі горіли якимсь непокійним світом, та лоб білів, мов з крейди виструганий. До того ще невеличкий зріст та сухорлявість домальовували картину глибокої урази. Важко було дивитись на молоде личко, на котрому справжнє життя, не дитяче, проводило свою першу борозну, на першу стрічу з ним молодої дитячої сили, на рої важких думок та гадок, на страх перед тим, що буде...

І Марина Костянтинівна, жінка Микити Івановича, відразу прочула своїм матернім серцем ту синову тугу. Вона болізно на його поглядала й думала: "Дитина... зовсім дитина; ще таке молоде та зелене та не бачило ні світа, ні людей... Перші, як од'їздили, то все ж були старшенькі, та й то одного, як косою, скосила... А се ж — дитина: на Головосіка сімнадцятий пішов... То ж були і здоровенькі, й показні, а се з самого малу таке замліле та хоре вдалось... Та тож недавнечко з школи — не передихнуло, не вибігалося, як зразу й на службу. Бог його знає, які там люди, які начальники!.. Воно таке тихе... Накричать на його, воно й перелякається; скажуть: роби — і через силу робитиме, поки надсадиться... Що їм? Хіба вони дивляться на силу? Роби та й роби! Тепер же знову і хазяйка яка буде... Добре, як добра, а як лиха — сидітиме і голодне, і холодне... А там і в товариство яке піймає... Попаде між п'яниць та волоцюг, розіп'ється-розволочиться... Доброго, кажуть, пошукай, а лихе само знайде".

Все се дуже клопотало похилу голову Марини Костянтинівни, дуже вражало її матернє серце, і вона, слізьми гіркими обливаючи рушнички та простиньки, укладала їх у скриньку, промовляючи:

— Ото ж дивися, Іванику! Оце тобі дванадцять сорочечок — я ось зверху ложу; а се шість рушничків — тут збоку, а се три простиньки... Дивися ж бо! Ти не дивишся, де я ложу, та потім переб'єш усе, шукаючи. Сорочки, дитино моя, більше тижня не носи та давай заздалегідь мити, щоб не прийшлось у чорній ходити. Та дивися, щоб добре мили, а не як там: виполоще у воді, та й годі... Хай таки відзолить добре та й рук доложе!

— Добре, добре, мамо, спасибі вам. Усе буду робити, як ви кажете, — відказував Іван Микитович.

— О-ох! Робитимеш! — сумно промовила Марина Костянтинівна, і сльози залили її очі, так що вона і світа білого не побачила.

— От уже й сльози! — крикнув Микита Іванович. — Ну чого ти плачеш? На той світ проводжаєш, чи що? Слава тобі, Господи, що так випало! Хай їде, послуже, побаче світа і людей... Тут де б радіти, а вона — плаче...

— Та як же? Як же? — схлипуючи відмовила Марина Костянтинівна. — Воно таке мале, безздоровне... — На сьому слові голос її обірвався, і вона залилася гірким плачем.

Іван Микитович і собі плакав за своєю старенькою матусею. Шкода йому було її; шкода було кидати свого дворища, де він зріс і викохався, де його пестили і били; свого рідного села, котре він зміряв і вздовж, і впоперек, знав усі закутки, усі ліски, садки, калюжки, людей, і ввічливих, і привітних, — всього йому стало шкода і страшно, до чого тепер його споряджали... Все те, що було, стало ззаду його, привітно хитало головою, прощалось, усміхалось і манило до себе. А там? Наперед?.. Невідомість закутала його туманом, страх повив своїм холодом. І гірко плакав Іван Микитович разом з своєю матінкою...

Геть вже за північ полягали спати. Плачем та журбою Іван Микитович так був виморений, що зразу заснув. Старий теж незабаром захріп. Одна тільки Марина Костянтинівна не змикала ні на волосину очей за всю ту ніч... То їй було душно — вона розкривалася; то здавалося, що Іванко прокинувся, — вона схоплювалася, прислухалася... Не чутно нічого, тільки хропе Микита Іванович та миша у кутку скребе... "Прокляті коти! — думає вона. — Скільки їх, а миші трохи під ногами не бігають!.." І скреботня мишача давить їй на душу, а писк сипле морозом по всьому тілу. Марина Костянтинівна здригує і шика. Миша затихла... У хаті темно,

як під землею, і тільки одно харчання Микити Івановича розкочується в тій темноті та коли-не-коли цвірконе цвіркун у кутку і немов шпигоне у серце Марини Костянтинівни. "Отже йому і спиться, і байдуже — хропе собі!.." Сльози починають навертатися на очі, і, тихо зливаючи їх, падає знеможена Марина Костянтинівна лицем у подушку...

Так перебула вона цілу ту ніч. Тільки що почало на світ благословитися, уже вона й схопилася, одяглася і пішла будити челядь, щоб готували всячину в дорогу. Трохи перегодом вийшов надвір і Микита Іванович і почав порядкувати біля воза та біля коней. Парубок літ двадцяти бігав за ним і робив, що він йому наказував.

Незабаром біля ґанку стояла пара добрих коненят, запряжених у просту, хазяйську повозку. Микита Іванович умощав у неї то скриньку з збіжжям синовим, то подушки, то всякі торбинки, які тільки йому не подавали з хати то сама Марина Костянтинівна, то товста, обірвана та невмивана молодиця-куховарка.

От уже повозку зовсім налаштовано. На передок зліз парубок і прибрав віжки до рук, погукуючи коли-не-коли на пристяжного, що, вистоявшись добре, почав загравати. Через скільки часу вийшов з хати Іван Микитович, заплаканий, зарюманий, за ним Микита Іванович з червоними очима і хусткою в руках, котрою він протирав очі, далі Марина Костянтинівна; лиця було не видко у крушеної матері за великою тугою та гіркими сльозами; ззаду за руку піддержувала її куховарка.

Іван Микитович скочив у повозку.

— Прощавайте! — гукнув.

— Прощай, сину, та гляди себе! — сказав батько, поцілувавшись. Мати обвила синову шию руками, припала до його лицем та й затіпалася.

— Пи-ш-ш-и, пи-ш-ш-и, моя дитино... — ледве чутно вимовила вона.

— Не плачте, мамочко, не вбивайтеся, — умовляв її Іван Микитович і собі плакав.

Куховарка, дивлячись на їх, ронила сльозу за сльозою. Один тільки парубок сидів собі і понуро, аж надто сердито, позирав з боку на бік. "Чи вони довго будуть рюмати? — казав його гострий погляд. — Хоч би вже поганяти веліли, а то слинять!"

— Годі, годі вам! — крикнув Микита Іванович, одводячи Марину Костянтинівну від повозки.

— Поганяй, Андрію! Та гляди панича в дорозі, — гукнув він до парубка.

Парубок замахнувсь батогом, і коні сіпнули, помчали.

— Боже вам поможи! — крикнув навздогінці Микита Іванович. Та ті вже не чули: незабаром сіра кіптяга закрила їх зовсім з очей.

Марина Костянтинівна вернулася у хату горем та сльозами бита... Своя хата тепер їй здалася чужою, пусткою, немов вона тільки що винесла на кладовище найближчих до неї людей і вернулася, щоб і собі умерти... Микита Іванович довго її вмовляв та вговорював — не помагало! Він плюнув і пішов по хазяйству порядкувати.

II

Іван Микитович ще змалечку був болізний та хирий. Ні над одним з своїх синів не вимучилась так Марина Костянтинівна, як над ним. Хвороба, тільки він появився на світ, учепилась за його. У колисці ще напала його різачка, день і ніч кричала дитина, день і ніч не давала спокою Марині Костянтинівні аж цілих сім тижнів, уже вона радніша б була його смерті... Трохи перегодом почали прорізуватись зуби; знову занедужала дитина, знову не спокійна Марина Костянтинівна; а

піднялася на ноги — кір, гвіздочки та кашлі, страшні заливні кашлі підкошували дитячі сили. Коли йому минуло десять літ, то він схожий був на малюсіньке хлоп'ятко літ шести-семи, вирощене в нужді та неволі: худе, сухе, щупле, невеличке зростом, бліде, як з крейди вистругане, з болізним поглядом, воно виглядало сиротятком. І завжди тихе, мовчазне, боязне. Між своїми його не почуєш, бо й голос мало слабий та тихий, а між чужими його і не видно.

На одинадцятому році віддали його до школи. Спершу вчилось воно дуже погано. Сиділо над уроками день і ніч і ніяким побитом не змогло завчити: чи в його помки не було, чи уроки такі трудні задалися... Аж три роки просидів Івась у одному класі; Микита Іванович уже збирався вибити добре, та Марина Костянтинівна випросила. На чотирнадцятому мов переродився Івась: почав учитись найкраще всіх, у кожному класі був першим та ще до того тихий та привітливий він був, однаково люб'язний і вчителям, і товариству. Вчителі його шанували за те, що був тихий та добре вчився, товариство — за те, що ніколи нікого не видавав з своїх, коли його допитувались.

Скінчив він школу сімнадцятого року. Деякі вчителі раяли йому йти далі — у гімназію, в університет. Він би то й не від того: йому подобалася наука, тиха та щира праця над нею. Думки йому малювали рожеві надії: мати свою невеличку хатину, тиху-спокійну, кругом обставлену книжками, котрі б він перечитував та набирався розуму... Кругом його тихо — ні гомону, ні шелесту; одні листочки паперу шумлять, перегортувані його пальцями; а в голові — ціле море думок та гадок, безкрая черідка картин... Ось виплили перед ним одні люди з своїми звичаями та обичаями, ось — другі, там — треті, четверті... Він, як дух той, літає по світу і все бачить, все озирає, чує людські розмови, спірки, згоди. Одним він засилає свою невідому дяку, другим шле прокльони, з третіх насміхається, на четвертих дивиться з огидою... "Я б нічого не хотів кращого, Господи, тільки сього!" — мовляв він.

Та марно пішли ті жадання. Життя круто повертало його на іншу путь. Батько, викохавшись у чиновних звичаях, нічого кращого не бажав

у світі, як бачити своїх дітей такими ж чиновниками, як і він сам: спершу молодими та безжурними, котрі тільки й дбають про те, як би найвеселіше провести вільні від служби часи, далі жонатими, хорошими сім'янинами, що дбають про своє гніздо, про своїх дітей — як би дочок повидавати за чиновників, а синів поробити ними... Покладаючи такі надії на своїх дітей, Микита Іванович, як почув від Івася про його жадання, обізвав їх дурницею, нікчемницею, вилаяв добре, щоб і думок таких не мав у голові, і написав у місто до знайомого секретаря, товариша молодих своїх літ, чи не можна б прийняти сина під його протекцію? Секретар як давній товариш Микити Івановича і такий же батько, як він, близько прийняв те прохання до свого серця і не заставив довго ждати — відписав, щоб Микита Іванович присилав сина: він його привітає, як рідного.

Іван Микитович поїхав, пішов до секретаря. Той погудив його малий зріст, болізний вид, похвалив писання й пораяв ще до одного, більшого пана, піти. Іван Микитович пішов і через тиждень став уже чиновником, сидів за порізаним столом на ослоні, вмочував у каламар з помадної баночки перо і виводив, облизуючись, літеру за літерою.

На перший раз йому дали списувати копії з бумаг. Він їх писав, справляючись більше з своїм розумом: що недоладне здавалось йому, викидав, що мав добавити, додавав. Коли подав він свою працю старшому, то той не тільки порвав його писання, а ще й вилаяв і наказав писати тільки те, що в бумазі було написано, а не видумувати своїх Харків з макогониками.

— Так там не до прикладу було, — виправлявся Івась.

Старший так глянув на його, що Іван Микитович зразу замовк і почав писати, що йому наказано. Отже, що то за писання було нудне, що за робота тяжка! Коли б не страх, що не справдить він батькових надій, кинув би він зразу свою працю, як нікчемницю. Страх той переміг усе... І сидів він над паперами та виводив стрічку за стрічкою. А коли не було старших, то, буцім пишучи, спідлоба лукаво поглядав він на своїх

товаришів, молодих та безжурних паничів, котрі вертілися, жартували один над одним, борюкалися, бігали — звісно, як молоді.

Іван Микитович дослухався до того жвавого гомону, до часом колючих жартів і тим одводив свою душу. Коли ж надходив хто з старших, зараз усе молоде розбігалося по місцях, утихомирювалося і, ухопивши перо в руки, писало-писало... Затихав тоді ґвалт-гармидер, наставала така тиша, що чутно було, як муха пролетить, — і тільки один скриб пера та читання бумаг уголос старшими порушали її. Сумно тоді ставало, важко, душно. Усяк, виводячи пером одно, думав про себе свою думку, кляв тихо свою роботу. Іван Микитович раз був заснув, сидячи над таким писанням.

Як же його по наказу старшого збудив сторож, скубучи за чуба, на великий сміх та жарти товариства, тоді він почав шукати втіхи в самому писанні, у скрипучих заводах пера. Бувало, аж губи язиком облизує, виводячи ту або другу літеру, дивиться на неї то з того, то з другого боку і знову приймається, знову пише... Таким побитом навчився він добре писати: ніхто за його не напише так розбірно та красиво — самі найважніші бумаги давали не кому другому списувати, як не йому. Се його, правда, й повисшало: жалування йому давали більше від других, і старші дивилися на його, як на доброго робітника.

Отже така робота зовсім не вдовольняла молодої жаги його розуму, збудженого шкільною наукою. Він сумував і потай усіх шкодував за школою, за своїм товариством шкільним. У йому вбачав він більше сміливості, чогось кращого, вищого, чого не було в його чиновного товариства. Там прониру якого, ябеду осміють і оглузують, часом і виб'ють гуртом, а тут бояться сміливо глянути йому у вічі, виказати йому гірку правду, а скоріше лижуться до його, потурають йому, хоча у душі і серці носять зло. Хай тільки такий уступиться як-небудь, все те зле встане... І нема тоді йому теплого кутка на всьому світі широкому, ні одна рука не поможе йому піднятися, ні одно серце не обігріє його братерським жалем... Хай скніє, пропадає в самотній тузі! Тут уперше Іван Микитович побачив життя з його лихого боку, і в душі у його

похололо... Він одвернувся від того життя серцем і душею. Не знаходячи втіхи на службі, він почав шукати її поза нею — на кватирі, між сторонніми людьми. Та, боязкий норовом, він не осмілився близько сходитися з чужим чоловіком. Зосталася одна кватиря, невеличка хатинка, з одним віконцем у двір. Хоч би вікно на вулицю було, він би з-за вікна, як невільник, виглядав на людей, що в свято, знай, снували то сюди, то туди, а в дворі йому видно було тільки курей, свиней та собак. Спершу він знаходив і в тому втіху; любувався цілими годинами виступцями півня, ненажерливістю свиней, злістю та грами собак. Потім і се йому, щодня та щодня видане, остогидло... Стало йому ще тяжче. Він почав перекидати у своїй скриньці шкільні книжки, удесяте їх перечитував, напам'ять повитверджував... Знову сумно та пусто... Ні одного живого слова, ні одної нової розумної думки, ні втіхи, ні відради! Іван Микитович кинувся у синє небо, хороше синє небо з ясним сонцем, блідим місяцем, з світючими зорями, кинувся і заплутався... Наука його денні і нічні світила зводила на здоровенні мертві гала, котрі, як коні на корді, знай, ходять, знай, крутяться кругом сонця, а людські перекази, Святе Письмо видавали їх то за праведні душі, янголячі очиці, то за красу світову, котрою оповив себе величний Світотворець. Іван Микитович не знав, чому вірити... І наука все те доводила розумно, з доказами, та серце не хотіло тому йняти віри, не хотіло ламати ту чудову оману, ту фантастичну облуду, ті Святого Письма перекази, переіначені у народній перемові, котрі він чув з самого малу, котрі стільки раз здіймали думки у його дитячій головоньці, будячи в серці то страх перед Бозею, то відраду перед янголятами... "Ох, ні, — промовляв він сам до себе, — щось тут та не так... Щось інше... Невже на тому просторому синьому небесному шатрові одні мертві гала?.. Ні, ні... Я хочу тебе зрозуміти, німа німото, я хочу розгадати твоє мовчання!" І на крилах легенької думки мчався він у синє небо, літав від зірки до зірки, шукав Божого престолу... Йому так легко було літати туди, так хороше і радісно... Іноді з такими думками він і засипав — і снилися йому чудовні сни, котрі він так ховав у своєму серці, не ділячись ні з ким, — бо ні з ким було йому ділитися.

Отже споєна такими снами душа не видержала натовпу нерозгаданої сили думок, почала нити, шукати другої душі, у котру б хоч трохи

надлити того п'яного трунку... Душі не знаходилося. Іван Микитович почав сумувати, і тут його важка нудьга почала гризти-їсти.

Раз у сусідньому дворі гралось весілля. Бубон бухкотів, скрипки цигикали-вили, люди співали, гомоніли, танцювали... Серед того ґвалту та крику донеслася до його уха якось незнарошне виведена скрипачем ноточка... Струна забриніла сумно-сумно, вирвався з-під неї плакучий болізний голос. Глибоко він уразив Івана Микитовича, мов рідна мати заглянула у його сирітську душу, мов сестра-жалібниця привітала в час негоди... "Хоч по тсю, — мовив він сам собі, провівши рукою по горлянці, — а вже достану скрипку, буду вчитись грати".

Добувши скрипку, Іван Микитович потонув у хвилі голосів. Опріч скрипки, не мав він одради, не було у його втіхи. На службу бігав задля того, що служба давала йому хліб, списував там, скільки зміг, паперу, почуваючи в скрипі пера заводи струни. З служби біг якомога, звертаючи кожному з шляху, біг попідтинню, як злодій, мерщій на кватирю; там чи перехопив чого, чи ні — зараз за скрипку... Тоді все на світі мерло задля нього, він і сам не пам'ятав про себе... Хвилі голосів підхоплювали його душу, як легенький човен хвилі синього моря, і несли не знать куди, не знать нащо... Він нісся за ними, як дух, у безкраї простори тонів, він з ними плакав і сміявся, сумував і радів... То було божевільне поривання наболілої душі, нерозгадне почування повного серця, котре він не знав, як збути, і переливав у голоси плакучих мелодій.

Перше всього почав він з пісень. Тихий, журливий голос, безкрая туга, що проймає наскрізь і скаменіле серце, припали якраз до його тихого, боязливого норову. У плачу тих пісень він веселив свою душу, намагаючись виграти їх найвиразніше. Трохи-потроху, виграючи одну пісню за другою, він почав зводити їх докупи, зв'язувати їх голоси, спершу одні плакучі, а далі роздвоював їх плач веселими танцюристими перебоями; далі ввів ще й вимову повсякчасного слова, намагаючись якнайвиразніше виграти слова ляку, реготів, лютощів... І вийшло з того вигравання щось неабияке, ще ніколи не чутне, що міцно хапало за серце, глибоко проймало душу. Як той павук-ткач тче з своєї тонкої

павутини дивні кола сітин, так він з голосів витикав, виливав життьове по-буття з його гореньком і радощами, з його нудьгою і веселощами. Слабий тілом, боязкий норовом, він виявляв велику міць у грі і корив тим самі запеклі душі, закаменілі серця; вони перед ним схиляли свою горду голову і лили теплі сльози. Іван Микитович — зінське щеня, як прозвали його товариші по службі, прикмета їх жартів та глуму старших, — став потрібним чоловіком при кожному бенкеті, при кожній гулянці, які часто й густо відбували старенькі столоначальники ради своїх теж немолодих дочок, що вони бажали накинути на шию хоч першому стрічному чоловікові, аби він був чиновник. Він став дивовижею, прикметою турботні та клопіт усіх панянок. Кожній з їх бажалося то сим, то тим догодити свойому укоханому скрипачеві, котрий, водячи смичком по німих струнах, то викликав у них сльози та радощі, то лоскотав танцюристу жилочку.

— Чи Іван Микитович що їв? — знай, літало питання по хаті.

— Ану, лишень, Ванюшка, — казав хазяїн, столоначальник, пузатенький і червоний, як рак, старенький, коли його чай з приливкою і геть-то розбирав, — ану, лишень, годі тобі все панянкам та панянкам вигравати, заграй лишень і нам, старим!.. Ти знаєш — такої, щоб аж жижки двигтіли! Щоб самі ноги носили!..

Іван Микитович рубав дудочки, або горлиці, або козачка, а батьки садили по хаті закаблуками так, що аж стеля гула! Пузаті, коротконогі, вони качалися, мов качани, то навприсядки, то з викрутасами. Вся молодіж стояла попід стінами, дивилася, сміялася, а іноді й собі, піднявши поли сертуків, пускалася навприсядки; хто не танцював, то хоч вигукував та пристукував ногами... Серед того галасу та стуку Іван Микитович заливався солов'єм, розкочував немов горох по долівці, то гув, як забій у дзвона.

— Годі! годі! — кричав, переводячи духа, господар. — Музико! годі, перестань! Іди пий!

Іван Микитович переставав грати.

— Іди пий! — кричить знову господар.

— Я ж не п'ю... — несміло гугнявив Іван Микитович.

— Погань! Ще й воно комизиться! Пий, коли велять!

— Їй-богу, я нічого не п'ю, — присягався Іван Микитович. Господар не слухав і, наливши чарку, давав пити.

— Пий, бісеня! — гукав він на його.

— Вони ж, папо, нічого не п'ють. Навіщо ви силуєте? — казала котра-небудь з дочок батькові.

— Не п'ють! Силуєте! — передражнював її батько. — Ну, не хоч пити, то ось що з'їж! — казав батько, підсовуючи під ніс Івану Микитовичу дулю.

Вихор реготу обхоплював хату. А Іван Микитович як не плаче... "За мою працю та така дяка", — думав він, і сльози виступали на очах. Що якби сила та воля, так би і дав у пику бісовому пузаневі!.. Погляд його темнів, брови насуплювалися.

— За що ви зобиджаєте Івана Микитовича? — знову приставала дочка до батька. — Господи!

— Господи! — знову передражнював дочку він. — Ну, не хочеш, бісеня, пити, то грай же!

Іван Микитович знову грав, молоді танцювали, а старі сиділи, дивилися на танці, слухали вигравання та сопли тяжко.

— Ну та й гра ж, бісів син! — кричав батько, коли затихали танці і розливалися одні заводи скрипки. — Ну, всю тобі душу так і перевертає!.. І де він навчився так? Де ти навчився грати? — грізно допитував Івана Микитовича.

— Сам, — покірно мовив той.

— Талан!., талан, Іване Мойсійовичу, — казав батько якому-небудь пузатенькому, як і сам, столоначальникові, — без талану нічого не подієш... А й то правда: що з сього талану? Пограєш, пограєш, а їсти все-таки нічого! Я сам учився замолоду грати, та спасибі батькові, як побив мені скрипку, то я й кинув. Бо що б з мене було? Чи мав би я те, що тепер маю?.. Шкода!.. Учитися грати тільки великим дукам, від нічого робити, а не нам. Нам треба на пері грати: перо — наша скрипка, наш хліб, а то все — дурниця! Наплюй, та й годі... Я добре знаю, що коли б і сей йорж покинув свою скрипку та почав краще службу пильнувати — ого! при його талані далеко б пішов, а то так і пропаде, так і зслизне, як руде мишеня. Се ще гра, поки молодий та не обридло, а там, як побаче, що багато води утекло, почне пити... Знаємо ми сих скрипачів... Що скрипач та швець — перший пиєць!

— Та-а-к! — позіхаючи, одмовляв Іван Мойсійович. — Отже щось спати хочеться.

— Чи не випити б нам по марусин поясок? Як ви думаєте? Батько схоплювався, і пішло чаркування. А там знову танці, крики, співи...

Не злюбив Іван Микитович сих бенкетів, не злюбив ні своїх товаришів, ні старших. Вони щодня приносили тугу та жаль до його серця, тільки кололи його гіркими глузами та посміхами — ніхто його не піддержував, ніхто не хотів пораяти нічого, хоча усі в часи гулянки й хвалили його гру. Гірко йому ставало на душі, важко на серці, він тікав ласки панянок: вони йому здавалися нещирими. Як черв'як, заритий під землею, знаходе там свою втіху, а, витягнений на світ білий, болізно в'ється і швидко

пропадає, так Іван Микитович почував себе між чужими — кожного боявся, кожного соромився, і тільки дома, на кватирі, він був сам по собі.

III

Іван Микитович стояв на кватирі у міщанки Барабашихи, що торгувала влітку різними овочами, грушами, яблуками, кавунами, а зимою — солоною рибою та насінням. Усяк знав тітку Настю (як звали її), низеньку й гладку, з чорним, завжди масним лицем, з товстим кирпатим носом, одутлими губами і здоровенними сіро-мутними очима, що сиділи у неї зверху, як дві цибулі. Яка сама нечепурна, так і одягалася нечепурне: завжди очіпок, старий і засмальцьований, стояв набік, з-під його часом і на очі вибивалися сиві пасма волосся, завжди у брудній лихій сорочці, у вистріпаній спідниці, котру вона носила так, що один бік волочився по землі, а другий бовтався біля коліна, через віщо вона здавалася наче кривобока. Товста, як бочка, сама, товсті, як макогони, руки, товсті та короткі, мов стовпці, ноги, котрими вона якось чудно совала; чорна, нечепурна, обідрана, засмальцьована, вона була одмітна на все місто. Усі знали її добре — старі, молоді і малі діти. Старі знали по її безпутному життю, котре тягла вона, зоставшись ще молодою вдовою з невеличкою дочкою Наталею. Ще за життя покійника, високого й грізного чоловіка, котрий так часто лупив її, що сусіди, віднявши, мусили одливати водою, — ще за життя його вона часто й густо, назбиравши сестриць, гуляла з ними цілими тижнями, волочилася з молодими паничами, удівцями. Коли ж він номер, лизнувши раз так, що його запалило, вона тоді повела життя по-своєму. Оце перепродує-перепродує цілий тиждень, наторгує грошенят, а в неділю й прогуляє їх з сестрицями, такими, як і сама, перекупками. Пробенкетує до середи, там знову до торгу — до неділі або до якого свята. Малі діти знали її по чорному непривітному обличчю, товстому охриплому голосу та по смачних овочах, які вона завжди десь уміла добувати: у неї й груші, й яблука, й кавуни такі смачні були.

Барабашиха мала у самій середині міста дворище з домівкою у три хати. Середня кімната завжди віддавалася внайми і приносила невеличку користь до того, що вона виробляла з торгу. Якби не безпутне життя,

яке вела вона, то з тих грошей, що виручала вона, не тільки зажила б добре, а ще б змогла відкладати щороку хоч невелику дещицю про чорний день, а при такому господарюванню і сама ходила обшматана, і дочку водила обірвану.

Поки ще Наталя була малою, то й байдуже. Бігала собі по калюжах з дітворою, дражнила п'яних по улиці, показувала язика жиденятам, насміхалася з п'яної матері й її товаришок. А стала підростати, узяли її дівочі думки: "Он у подруг і те, і се нове, а в мене одно дрантя, ті, як пави, розряджені походжають, а я — як старчиха". Стала матері казати, та — за лайку, дочка — в плач, в спірку.

— Коли б ви не пили, не гуляли щодня божого, то й у мене було б те, що другі мають, а то тільки й знають понаводити повен двір п'яниць таких, як і самі!

— Мовчи, сучко! Мовчи, відьмо! — бубоніла п'яна мати. — А то як устану, то дам тобі! — а сама й голови на в'язах не здерже, так лизнула!

— Мовчи! — корила дочка. — Хоч би віддавали мені ті гроші, що панич за кватирю плате.

— Ось що тобі! На, сучко! На, відьмо! — кричала мати, тикаючи дулі.

— На?! Хай те вашим товаришкам, а не мені. Он панич каже, що він через ваше п'яництво сидить часом голодний, що як так далі буде, то він і з кватирі зійде.

— Хай сходе! Хай! Не дуже побиватимуся...

— А де ви знайдете другого такого тихого та смирного? Другий як заковерзує, то й хати буде трохи, а сей же тихенько, просячи... Як тихий, так хай і сходе!

— Ага, сучко! Так воно он що: закохалася з паничем, відьмо, та й шкода, кажеш! Підожди ж! Ось я до тебе доберуся, я тобі дам, як до паничів лабузнитись... Поганко! Молоко материне коло губів ще не обсохло, а вона вже й з паничами!

— Та що се ви верзете? Схаменіться!

— Ні, стій! Я до тебе доберуся, я тобі дам! — і немощна стара починала рачкувати.

— Та лежіть уже на тому місці, де звалилися, спіть! — умовляла Наталя.

— І буду спати, буду. Ти думаєш, робитиму що? Ні, трясця тобі! На твоє безголов'я спатиму!..

І незабаром стара засипала.

Невеселе таке було життя Наталі, часом і сльози брали, і зло велике проймало, та нічого не вдіє. Почала хитрощами під матір підходити: коли було зводять бариші, то вона украде непремінно карбованця-другого, іноді й випросе, коли баче, що мати добра, іноді брала від Івана Микитовича вперед. І все те тратила на себе, на свої убори, стьожки, намиста, персні. Мати побаче — лютує.

— Хто тобі, сяка-така, на те грошей дав? Як ти сміла без мого відома їх переводити?

— Ви ж самі бачите, що мені ні в чому і з двору вийти, як та жидівська наймичка обідрана! — виправляється Наталя.

— А заробити, заробити не знаєш?

— Невже вам, мамо, не соромно перед людьми буде, коли я у вас одна — та піду в найми?

— У найми? — і мати прикро-боязко дивилася на неї. — Чого ж ти підеш у найми? Хіба тобі в мене нігде жити?

— Та я ж то й кажу те! А де ж я зароблю, сидячи дома?

— Ти мені все так! — забивала баки мати. — Ти мені завжди своїми наймами очі вибиваєш. А я не хочу, щоб ти йшла в найми... Не хочу, не хочу! От хоч по сю, — і вона проводила по горлянці рукою, — а не пущу тебе у найми!.. Розпустишся, розволочишся! Не пущу! — бубоніла мати стихаючи.

Не можна сказати, щоб вона не любила своєї Наталі. Одна одним — вона була у неї завжди прикметою гордощів та вихвалок перед сусідами.

— От у мене доня! От у мене господиня! — хвалилася вона. — Нею тільки й живу, нею й на світі держуся! Не будь її, давно б уже сконала десь під тином, а то все вона, моя голубонька, і хазяйствечко прибереже, і матір догляне, і біля кватиранта вона... І все сама, і все одна... Сказано: як та муха в окропі, день цілий викрутиться, а ще й весела.

Наймів же боялася мати гірше вогню. Вони малювали їй в думці найгірший занепадок її господарства і самої себе. "Як? — скажуть. — Барабашишина дочка в наймах? У невільній роботі зносе свої чорні брови, дівоцьку красу? Краще я не вип'ю ні одної чарки горілки за весь мій вік, ніж сьому бути!" — думала вона. І коли Наталя нахвалялася наймами, вона зразу попускала їй у всьому: роби, мов, що знаєш, тільки викинь ті найми з голови!..

Живучи по своїй волі, Наталя виростала й розпускалася під упливом того або другого почуття, під уразою того або другого випадку: ніхто ще не ставив їй у життю таких міцних перегород, котрих вона б не зломила

або не обійшла. Мати була їй не страшна, вона її й ухом не вела, подруги мали вплив на жіночу прихильність до уборів, до веселого життя. І Наталя віддалася сьому: наряджалася, наскільки хапало достатків, гуляла, наскільки було зайвого часу, співала, жартувала, веселилася.

З Іваном Микитовичем вона держала себе просто, як дівчина з парубком: жартувала з ним, гралася. Дивуючись, який він боязкий та несмілий, вона перша зачіпала його; задивляючись на його сумну постать, болізне обличчя, вона хотіла розгадати й розігнати той сум.

— Чого ви, паничу, такі сумні та невеселі? Чи не болить що у вас?

— Ні, нічого не болить.

— Чого ж ви такі сумні? Завжди сидите у своїй хатині та виграєте на скрипці. Он другі паничі гуляють, з панянками водяться, а ви все дома та дома. І не обридне воно вам?

— А що я там буду робити на тих гулянках? Я не вмію панянкам брехень точити, як вони, — суворо одкаже Іван Микитович.

— Такі ж ви!

— Який?

— Ось які!

І вона кривила своє молоде личко, щоб показати, який він. Се передражнювання було таке утішне та миле, що Іван Микитович не сердився.

— Постійте ж, прийде мати, я матері скажу, — острахує він її.

— Що ж мені мати? — шпарко питає Наталя.

— Битиме.

— Ні, не битиме.

— Ну, так лаятиме.

— І не лаятиме.

— Ну, так битиме.

— І не битиме, й не лаятиме! — плеще весело Наталя.

І піде між ними жартовлива сварка, поки таки Наталя, буцім нехотя, зачепить його як-небудь рукою. Іван Микитович собі почне відбиватися, і підуть між ними такі перебої, від котрих хороше стає і Іванові Микитовичеві, і самій Наталі.

Щоденні ті гри та жарти, молоді літа обох узяли таки своє. Іванові Микитовичеві сумно якось стає, коли він, вернувшись з служби, не застане Наталі дома; Наталі сумно, коли Івана Микитовича забарить служба, і обоє раді, як зійдуться докупи: почнуть зараз споритися, жартувати, борюкатися.

— Паничу! — кричить оце Наталя з своєї хати.

— Чого?

— Угадайте, що я роблю?

— А що ж ви робите?

— Блохи трусю! — одказує сміючись Наталя.

— А я до вас зараз увійду.

— Не йдіть, не йдіть, не пущу! — кричить Наталя, придержуючи клямку. Іван Микитович усилковується... Се зразу відчинилися двері. Наталя спрожога одбігає насеред хати і заливається дзвінким реготом... Вона брехала, їй тільки хотілося, щоб Іван Микитович увійшов до неї в хату, щоб пожартувати, посміятися з ним.

А то попросе вона його заграти що-небудь. Іван Микитович бере скрипку й почина грати... Аж хата розлягається та туже, аж стіни потемніють та насупляться, як заведе він жалісливої. Наталя сидить, слухає, і по личку примітне, як та гра проймає її серце: уразливі смуги проходять по обличчю, то зблідне вона, то зашаріється, то сльози заблищать на довгих віях, от-от упадуть, от упадуть! Наталя зітхне глибоко та важко, сльози розійдуться по очах, умащуючи її білі блискучі білки.

Іван Микитович потроху переводе на веселішу, дрібнішу... Що не вдарить по струні, личко Наталі неначе хто водою збризне, в розумних та задуманих очах зажевріє іскорка відради й розіллється по виду молодою та втішною усмішкою; уже в неї й пальці на руках заходили, вибиваючи на колінах такту під ігру, і жижки в ногах здригнули... Понісся танцюристий козачок або дудочка, і Наталя, схопившись, вибиває ногами... Се зразу кидається на Івана Микитовича, лоскоче його, валить на ліжко, і регочуться, сміються обоє...

— Хто вас навчив так грати? — загадавшись, питає якось раз Наталя Івана Микитовича, сидячи поруч коло його. — Сказано, скрипка та мов словами вимовляє, сльозами виливає, до самого серця доходить!

— Сам вивчився. Хіба ж ви не знаєте, що я, у вас живучи, й скрипку купив і учився?

— І дасть же Господь такий талан чоловікові! Чому ж я нічому не навчуся? Сказано — безталанниця!

— Чого ж ви безталанниця?

— Того, що не вмію нічого, не знаю нічого, не навчено мене нічому!.. І як воно люди читати навчаються? Я б, здається, ніколи не навчилася. А то розверне книжку, дивиться та так і читає.

— Хіба, ви думаєте, трудно навчитись читати?

— Авжеж, не легко.

— То тільки так воно здається, а там усього тільки тридцять шість значків затвердити треба.

— Та й годі? — дивується Наталя.

— Та й годі.

— А там уже й читати все можна?

— Можна.

— Е-е... дурите!

— Ні, не дурю.

— Так як же тридцять шість значків, коли там їх ціла книжка?

— То що, що ціла книжка? У тій книжці всього тільки тридцять шість значків одмінних, а то все однакові.

— Так як же воно так?

— Перестановлюються значки. От, наприклад, ваше ймення Наталя. На-та-ля буде: Наталя. От бачите, тут шість значків, чотири одмінних, а два однакових. І він почав їй розказувати, як зветься кожний.

— На-та-ля... — шептала вона. — На-та-ля... А ваше як?

— І-ва-н.

— І-ва-н...я — Іваня, а не Іван!

— Ну, хай і Іваня. Хочете, я вас навчу читати?

— Справді?

— Справді.

— І я буду всяку книжку читати?

— Усяку.

— І книжку, й писання?

— І книжку, й писання.

— Ну, навчіть... навчіть, паниченьку! Навчіть, голубчику! Навчіть! Я вам, поки мого й віку, дякуватиму.

— Добре, хай же завтра пошукаю книжки такої, та з завтрього й почнемо.

Наталя раділа, як мала дитина. Вона довго не спала ту ніч і все шептала по складам то своє ймення, то паничеве, то товаришок своїх, часом переходила до назви хатнього господарства: лави, кочерги, горшки — і дивом дивувалася, як воно все так виходило і чому вона досі сама до сього не дійшла. Потім зареготалася, сплюнула... "Тьфу! чи я не дурна, чи я не скажена? Діло об грамоті ведеться, а я свої горшки та кочерги туди проваджу! Сказано — дурепище!"

На другий день Іван Микитович почав учити Наталю. Навчання пішло швидко і корисно. Наталя виявляла цікавість і дотепність. Уже більшу половину азбуки пройшли, доходили вже до ы.

— Єри? Яри? — запитала Наталя. — Які яри? Ті, що глину з їх беруть?

— Ні, се літера так зветься. Наприклад, ти — т-ы.

— Е-е, ні-ні... Се ті яри, що у глинищах весняна вода повикручувала, — сумно якось замовила Наталя, не дивлячись ні в книжку, ні на Івана Микитовича, а кудись у вікно далеко, — глибокі, такі глибокі! З боків руді та жовті, а на дні темні, що і не видно... Аж голова закрутиться, як глянеш униз...

— Та годі вам казна-що вигадувати! Нуте, кажіть за мною — єри!

— Не хочу... боюся... упаду,— здригуючи, одказує Наталя.

Іван Микитович здивувався:

— Що се з вами, Наталю? Наталя почала плакати.

— Чого ви? Га? Наталю!

— Чого? — крізь сльози вирвалось у Наталі.

— Чого ви плачете?

Наталя встала й пішла до себе в хату.

"Що за оказія така? — дивуючись думав сам собі Іван Микитович і тільки здвигував плечима. — Що воно за знак? Чи то на добро, чи на лихо? Щось у мене серце, дивлячись на неї, неначе хто в жмені здавив, неначе до його вогню приложив... Гм...".

Іван Микитович узяв скрипку й заграв. Швидко під голос її замовкло його серце, заснула туга, неначе дитина, заколихана матір'ю. Швидко й Наталя, зачувши, вскочила до його весела, безжурна — і сліду не видко було її недавніх сліз; заспівала вона своїм тонким голосом під вигравання Івана Микитовича спершу протяжних, а далі і веселіших, до танців... Вже геть пізно вони розійшлися, веселі та ясні обоє.

IV

На другий день, тільки що світ розкрив свої сонні очі, сонечко глянуло з-за гори на розбуджену землю, як під двір до кватирі Івана Микитовича під'їхала невеличка повозочка парою кіньми. На передку сидів парубок у солом'яному брилі, у чорній товстючій сорочці, у вибійчаних штанях, засуканих аж до колін; обличчя, руки й ноги його були чорні, засмалені, закурені, одні очі та зуби біліли-блищали. У задку сидів панич, ще молодий, одягнений по-дорожньому, літня біла одежа паничева припала пилом, а личко молоде й біле горіло від смаги.

Як коні стали, панич устав з повозки й пішов у двір, а парубок, прив'язавши коней до стовпця, поніс за ним невеличкий сак. У дворі на їх кинулася собака, та, видно, приїжджі не були боязкі: панич палицею, а парубок батогом обмахувалися і сміло чимчикували до рундука. На брехні собачі вибігла на рундук ще заспана, нерозчесана й невмивана Наталя. Кругле личко її горіло здоров'ям і краскою, чорні очі застилало

просоння своїм м'яким килимом, вони були у неї чорні, як вугіль, здорові, як ягоди, і м'які, без іскорок, як оксамит.

— А чого вам треба? — спитала вона приїжджих.

— Іван Микитович тут на кватирі? — запитав панич.

— Тута, ще сплять.

— Куди ж до його йти? — знову пита панич, зіходячи на рундук і кидаючи цікавий погляд на Наталю.

— Сюди. Тілька кажу, що ще сплять.

— Сплять! — підбираючись під голос Наталі, передражнив панич і ущипнув її за руку. Наталя одмахнулася й трохи не заїхала панича по виду. Від замаху просоння її зразу сплинуло, лице загорілося гнівом і в чорних очах зажевріли скалочки.

— Ось нуте! Так і дам! — скрикнула Наталя, замахуючи кулаком.

Панич того не чув. Він уже побрався у сіни, а разом за ним і парубок з саком.

Іван Микитович ще спав, як панич увійшов у хату й зірвав з його ковдру. Іван Микитович широко розкрив очі.

— Петро! — скрикнув він, схоплюючись. — Де ти взявся?

— Іване? — промовив приїжджий, і кинулись один одного обнімати.

— Сідай же та спочивай, поки я вдягнуся та умиюся, — каже Іван Микитович.

— Та й мені з дороги треба умитися... Ще десь мій машталір з саком.

Панич кинувся до дверей, а парубок у двері.

— Ага, сюди, сюди! Став отут коло печі... Парубок поставив сак і мав був іти.

— Постій, Грицьку. За те, що віз бережно, на тобі на могорич, — промовив панич, даючи парубкові копу з шагом.

— Спасибі вам, — подякував той, низько вклоняючись, і вийшов з хати.

Паничі почали чепуритися, вмиватися та прибиратися. Прибравшись, вони посідали коло столу, зажидаючи самовару, й почали розмову.

Приїжджий був середульший син Ливадного, старший від Івана двома роками. Глянувши разом на обох, не можна б було нізащо назвати їх рідними братами, одного батька, однієї матері. Іван низький, наче сутулий, блідий, сухий, завжди похмурий, задуманий. Петро середнього росту, бравий, широкоплечий, краснощекий, при здоров'ю — воно у його так і грало, — і в постаті вертлявий, і в погляді веселий, і в розмові шпаркий, жартовливий.

— Яким же се ти побитом, брате, завітав у наші краї? — питає Іван Микитович.

— Довга річ, брате, усе розказувати. Приїхав у суд по ділу. Коли виграю, заживемо на всю губу, коли ні, то пропаду, як собака. Діло ведеться за двадцять тисяч, що зазичила у мене одна пані.

— У тебе зазичила? — розкриваючи широко очі запитав Іван Микитович. — Де ж ти взяв таку суму?

— Та вже де не взяв, то моє діло.

— Та як же? Та що ж? Я нічого не второпаю!

— Гм, — мугикнув Петро Микитович і якось сумно спустив голову вниз, — у нас там була одна поміщиця Красовська, удова, не молода вже. Не знаю, чи був у неї коли чоловік, чи не було, бо вона про його ніколи не згадувала, а проте все вдова та й вдова. Так її всі і в місті звали. Завжди, бувало, набере низку паничів та й водиться з ними. Я, ти ж мене знаєш! Зараз одбив від неї всю ту шушваль, що швендяла коло неї та оббивала пороги: все ж, бач, секретар у поліції, молодий і — не взяв мене враг — показніший таки від якого там столоначальника! Одначе я вперед заїхав, почну тобі спочатку. Тільки що ото я приїхав, показався між люди, бачу — удова носила мені бісики очима: то, як сучка після ополоника, засвітить ними, то облизується, немов чого солодкого поїла, то задумається, кусає кінчики пальців, немов тая маленька дитина, то пускає очі під лоб і зітхає глибоко та тяжко... Бачу я те, питаю: що воно за пані? "Вдова, — кажуть, — багачка". Ага! Коли вдова та ще й багачка, треба замотати. Закрутив, знаєш, я уса, ходжу по хаті, носа задравши, тріпну волоссям, поведу розмову звисока, там і зиркну скоса на неї. Вдова моя й рота роззявила та слуха... Одначе, думаю, підожди ще трохи, підстрелю я тебе ще дужче!.. Був бенкет. Я йду, і вона там... Музика грає, молоді крутяться, танцюють, а вдова моя з мене й очей не спускає. Я до неї, запрохую танцювати, пішла відразу. Танцюю, а вона мені голову на плече дожить та скоса поглядає, як не з'їсть очима, та так зітхає! Протанцював я з нею, посадив. Другі підходять, запрохують. "Утомилася", — відказує. Я знову до неї, іде. Еге-е! "Тепера ж, — думаю, — можна й до діла!" Протанцював, посадив і сам сів коло неї та й почав їй бісиків пускати. "Чому ви ніколи до мене не зайдете?" — питає. Ага! "Коли так, — кажу, — то й зайду". На другий день зараз і зайшов та незабаром і зовсім там оселився. Добре мені, як сир у маслі купаюся. Тут тобі, брате, лакеї, слуги, дівчат повен двір... Розкіш, та й годі! За дівчат тільки й сердилася... Не одну, брате, бувало, остриже, дьогтем голову обмаже, на конюшні виб'є та й спроваде на село, а до мене день або два не говорить. Мовчу й я. А потім знову помиримося й знову по-давньому

заживемо! Так аж до прошлого року жив. Торік вона повесні поїхала якось на гулянки, на річку. Поїхала та й перекинулася, а холодно ще було... Раз злякалася, а вдруге замочилася, занедужала, злягла. Бачу непереливки: лікарі кажуть — не перенесе... Я до неї. "Невже ви мене, Мар'я Іванівна, забудете? Ви як умрете, то син приїде та й прибере до рук усе". А в неї був син, старший від мене, котрий як раз наїхав, то й її вибив — хвалилася сама — і після того ні разу й звістки не подавав. Вона зітхнула. "Може б, — кажу, — ви поки що хоч вексель дали?" Знову вона зітхнула й заплакала... Я зараз за папір (а в мене вже й папір був наготовлений); настрочив на двадцять тисяч та до неї, несу перо і чорнило. Підписала й не дивилася. Як підписала, я вексель у кишеню та від неї, загуляв собі. А вона щось на третій день і умерла! Як умерла, зараз кинулися все описувати та печатати, а я — вексель: а подавай мені гроші!.. Усі аж руками розвели... "Підлог! підлог!" — закричали. А тут і син приїхав, став предводителя питати... Пішла, брат, перепалка! Мене трохи з служби не кишнули, та, спасибі, справник заступився. Пішло, брат, діло... Виграю — заживу, а ні... Та вже ж: хоч пан, хоч пропав!

Іван Микитович мовчки слухав і сумно поглядав на брата. "Невже він брат мій?" — миготіло у його в думці, і аж мороз пробігав у його поза спиною.

— Що се у тебе за дівчина?.. Вогонь, а не очі! — перебіг Петро Микитович на іншу мову, побачивши, що брат мовчить.

— Дівчина? — спитав понуро Іван Микитович, і серце в його стукнуло. — Яка?

— Тут, у дворі.

— То хазяйська дочка Наталя.

— Що ж ти? — запитав Петро Микитович, засвітивши очима.

Іван Микитович глянув на брата і, мов зляканий, спустив очі.

Серце у його ще дужче застукало, повернулося так болізно.

— Халява ти, як я бачу!.. — скрикнув Петро Микитович. Брат мовчав і тільки зблід на виду.

— Що, у вас рано зіходяться на службу? — знову перемінив Петро Микитович розмову.

— Та так, як і всюди.

Розмова не йшла далі. Іван Микитович ходив по хаті та посвистував. Попивши чай, вийшли разом з дому. Іван Микитович потяг на службу, Петро Микитович по своєму ділу.

Іван Микитович насилу висидів свої часи на службі, немов текли вони не днями, а віками. Нетерплячка його пекла, як згага, у думках носилося чорним вороном темне почуття якогось лиха... Вийшовши з служби, він не ходою пішов, а підтюпцем побіг додому. Тихенько увійшов він у сіни і став під дверима своєї хати. Звідти доносився голос братів:

— Я вам сережки золоті куплю, перстень на руку... Добре?

Іван Микитович миттю відчинив двері і трохи не впав...

На колінах у брата сиділа Наталя, почепившись руками на шиї і схиливши голову на плече. Вона була не то що задумана: в очах грала тиха радість, личко горіло, як у вогні, а зітхання — поривчате, тяжке. Петро Микитович гладив її по гарячій щоці рукою.

Зуздрівши Івана Микитовича, Наталя порвалася скочити, та Петро Микитович задержав.

— Не лякайтеся! Не бійтесь! — казав він, не пускаючи її з рук.

— Пус-с-тіть! Пустіть! Обідати час давати, — прохалася Наталя. Іван Микитович, скоса глянувши, почав роздягатись. Серце його наче молотком било у груди, він не міг слова вимовити.

Петро Микитович випустив Наталю і почав розмову з братом.

— Одначе довго ж вас задержують. У нас се вже давно б пообідали. А я, брат, справився: діло гаразд іде. Пообіцяв секретареві двісті рублів — нічого. Каже: коли піймали у руки, то не випустимо!

Іван Микитович, мов сонний, слухав, слова неначе здалека прилітали і пролітали, розмова рвалася... Пообідали, полягали спочити, засмаливши папіроси.

— То ти на скрипці граєш? — спитав Петро Микитович, водячи очима по хаті і побачивши скрипку на стіні.

— Граю.

— Вивчився?

— Та так, трохи...

— Добре трохи? — ускочивши у хату, защебетала Наталя. — Іван Микитович так грають, мов словами говорять!

— Ану, справді, заграй, я послухаю... Заграй, Іване! — прохав брат.

Іван Микитович зняв скрипку. Довго-довго він її направляв, рвучи часто струни, чого з ним до сього ніколи не траплялося. Ось таки направив: ударив смичком раз, удруге, провів вподовж струни, струна

випустила такий тяжкий та вразливий голос, що у Івана Микитовича заблищали сльози на очах і трохи не впали додолу, рука затіпалася, скочила... Гляне — Петро Микитович уже заграє з Наталею. Зо зла надавив він смичком на струну, струна лопнула, і гучний бренькіт пробіг по хаті, усіх полякавши...

— Ні, не заграю, — сумно вимовив Іван Микитович і положив скрипку на стіл. Сам ліг на ліжко, одвернувшись до стіни. Наталя, запримітивши се, зараз юркнула з хати.

— А гарна, брате, дівчина оця Наталя! їй-богу, хороша! — мовив чуло Петро Микитович до брата.

— Суч... — трохи не бевкнув Іван Микитович, та здержався. Петро Микитович, полежавши трохи, почав розказувати про своє життя, про бенкети, танці, співи.

— Як я тільки співаю, коли б ти чув! Куди не появлюся, зараз мене просять співати. Панянки так і в'ються коло мене та у всьому догоджають... Постій, я тобі заспіваю. Яку б то? Ну, хоч "Нащо мені чорні брови..."! Шевченкову — знаєш?

І почав... Голос його, молодий, дзвінкий та гнучкий, так і лився, так і розливався, перегинався у сто крат тонів, заходив глибоко в душу тихою тугою, то уражав серце лементом горя, яке почувалося в пісні.

Співання те вразило Івана Микитовича. Миттю він скочив з ліжка, вхопив скрипку і на трьох струнах, спершу несміло, а далі все Дужче виводив тяжку тугу, поки не розлився гірким плачем зрадженої дівчини. Петро Микитович зостановився.

— Далі! далі! — кричить Іван Микитович і одно веде, одно розливає сльози...

— Далі немає, — каже Петро Микитович, — вже кінець. Ну та й ти ж, брате, граєш! Я ще не чув такого виразного вигравання ніколи! Ану, ще що заграй.

Іван Микитович заграв "Гриця", "Ой вийду я на шпильочок", "Ой на ставочку та на бережечку", потім веселеньких-танцюристих, потім знову жалісливих і так програв аж до самого вечора. Забулося його лихо, заколихане грою, заснуло. Іван Микитович знову просіяв, повеселів і з охотою згодився на братову раду піти проходитися, роздивитися місто.

Увечері, п'ючи чай, він і сам загравав з Наталею, щипав її за пухкі білі руки, лоскотав попід боками, хоч Наталя тепер одбивалася і одверталася від його жартів, а більше ловила погляд Петрів. Одначе Іван Микитович не впадав від того в тугу. Вночі, вийшовши надвір і заставши Наталю, що стояла сама у сінях, обпершись об одвірок, і задумано дивилася на місяць, він знову ущипнув її й веселенько посварився пальцем коло її чорного ока.

— Чого ви сваритеся? — сердито спитала вона.

— Ох, Наталю! Бійтеся лихої години! Як раз та два наскочить, — тихо з жалем вимовив він, — краще кінчати грамоту.

Наталя нічого не одказала, сердито повернулася і пішла в свою хату.

Се знову приложило Івану Микитовичу вогню до серця, знову туга та досада обняли його.

Полягали спати. Петро зразу заснув. Іван повертався з боку на бік, і, як не силував себе замкнути очі, сон чогось не приходив. Думки розходилися, мов хвилі, загравали свою пісню, не ту, що він вигравав на скрипці, а живу, болізну, що серце, як обценьками, давить, як вогнем, пече. "Сказати йому? — думав він. — Попрохати, хай не чіпає? Соромно! Яке моє діло?.. І справді: яке моє діло?.. Що вона, моя дитина, сестра,

жінка? Хай ступає на слизьку кладку... Я остерігав її, не слухає, дивитися на мене не хоче... І що я за нещасливий такий удався? Ось живу тут більше, ніж три роки, а не зможу привернути її до себе, тоді як Петро всього день, і вона вже обнімає його, сидить у його на колінах, цілує... Суч... Ні стида, ні сорому!.. Сказано: яка мати, така й дочка, яблучко від яблуньки недалеко відкотиться!.. Чого ж мені її шкода? Чого жаль проймає всього, коли я нагадаю про те?.. Здається, своїми б руками задавив його... Кого? Рідного брата?.. Ні, не варт вона слова доброго, не варт тих мук, що як не задавлять мого серця! Адже ж якби вона була... вона б почула, яким я її голосом остерігав сьогодні від лихої години... А то одвернулася, пішла, мов не до неї то річ... Пропадай ти пропадом!" — рішив і закрив очі... А трохи згодом перед ним у темноті знову виступає він, вона — знову покотилися роєм думки, знову жаль, прокльони, досада... Насилу Іван Микитович перед світом зімкнув очі.

V

Через тиждень, скінчивши своє діло, поїхав Петро Микитович. Брат виряджав брата радий, веселий: він сполохнув його тихе щастя, він привіз з собою тугу та горе — як його не радіти, виряджаючи такого брата?!

Одна Наталя невтішно плакала потай усіх і щось тижнів зо три не показувалася і в хату до Івана Микитовича. Сама мати ходила коло столу, Наталя прикинулася недужою. Іван Микитович, радіючи, що не стало його ворога, клопотався й сумував, що Наталі не видко.

— Що, Наталя дуже нездужає? — рано й вечір питався він у матері. — Чи не полегшало їй?

— Та Бог його знає, що з нею таке. Вона мов і здорова, а все лежить, не встає. Тобто тільки й хвороби її, що лежить.

"Перележить, перетерпить", — думає Іван Микитович, радіючи.

А тим часом на Наталю сусіди понесли недобру славу. Вони в один голос кричали: "Видно, дуже шкода панича, коли з такими сльозами виряджала його в дорогу... Певно, ті сльози не дурниця!"

Поговори ті дійшли і до матері. Мати спершу вилаяла людей, щоб не клепали такого на її дитину, а потім пішла й напилася. П'яна напалася вночі на дочку, лаяла, ганьбила, дочка мовчала, як у рот води набравши. Так мати і заснула, лаючи.

На другий день тихенько увійшла вона в хату до Івана Микитовича. — Що я вас, паниченьку, попитаю? — боязко почала стара.

— А що? Скажіть.

— Чи ви чули, що за мою Наталю лихі люди клепають?

— Ні, не чув.

— Кажуть, либонь вона за вашим братом плаче. Чи воно таки правда тому? Адже ж він тут цілий тиждень жив, і я нічого не запримітила. Чи не запримітили ви, паниченьку, не було чого між ними? Недаром вона чогось щоночі плаче...

Івана Микитовича всього пройняв холод, немов хто кригу приложив до серця: зразу похолонуло, а потім запалало...

— Не знаю, — тремтячи вимовив він.

Хазяйка пішла з хати, не дознавшись нічого, і знову запила.

Іван Микитович ходив, мов зачумлений. Через тиждень він одібрав листа від брата. Пише, що діло його пішло, як по маслу, Що вже маєток пані описаний і незабаром будуть продавати.

"Коли одберу гроші, — сповіщав брат, — кидай і ти службу, їдь до мене та разом і Наталю захопи! Поклонися їй, скажи: коли приїде, манією заживе. Коли б ти знав, брате, як вона сподобалася мені, як щиро пригортає, гаряче цілує?!."

Іван Микитович не скінчив листа. Голова в його закрутилася, в очах заходили кружала, в ухах забило в дзвони... Як на смерть засуджений, встав він з-за столу, за котрим на службі сидів та писав, і, не згортаючись, не збираючись, ухопив чужу шапку й прямо потеліпався додому, несучи лист у руках, як своє лихо, як свою тяжку кару.

Прийшовши додому, на сінешньому порозі зустрів він закутану чорним платком Наталю. Вона, побачивши його, повернула в свою хату.

— Вам давати обідати? — гукнула нашвидко через стіну до його.

— Давайте! — одгукнувся він, не пам'ятаючи сам себе.

Вона внесла борщ і постановила на столі. Як тільки ще відхилила вона двері, він звів на неї жалісливий погляд: йому хотілося дознатися по її обличчю, чи тому правда, так вона одвернулася від його, немов боялася стрінутися з його очима.

— Наталю! — гукнув він, коли вона вже доходила до дверей.

— Чого вам? — не повертаючись, запитала вона.

— Ви недужі?.. — голос його задрижав, перервався.

Голова Наталина нахилилася, постать, як від морозу, затіпалася; не відказуючи нічого, вона вийшла з хати.

— Хіба тому правда? Правда?! — закричав він їй услід, болізно здавлюючи руками голову.

Вона знову не одмовила нічого, тільки трохи згодом почулося з другої хати тихе і важке ридання.

Іван Микитович знеміг: уткнувши лице між руки і злігши на стіл, сам заплакав. Сльози його спершу тяжко й трудно витікали, немов їх хто видавлював з очей, а далі все легше і більше плили; на столі, під руками, де він зліг, було мокро.

Наталя, поплакавши й насунувши платок на очі, витягла другу страву з печі і понесла до його. Постановивши, вона вже хотіла брати першу, коли — глядь! — борщ не початий застиг, узявся зверху лоєм.

— То се ви досі не їли? — охриплим від сліз голосом спитала вона.

Іван Микитович мовчав, ховаючи глибше між руки своє лице, щоб непримітне було сліз.

Наталя постояла, постояла коло столу, подивилася на мокрі плями. "Плаче!" — промайнуло у неї в голові, й серце заболіло, защеміло.

— То ви не будете їсти? — нерівним голосом знову питає вона.

— Беріть! — одказав він і закрився від неї ліктем.

Наталя забрала страву й вийшла. Він не зміг далі сидіти і впав на ліжко, лицем у подушку.

Надвечір прийшла мати і здивувалася, що страва ціла. — Що се за знак? Панича немає дома? — питає Наталі.

— Ні, дома.

— Що ж він не обідав? Борщ цілий!

— Не обідав.

— Чому?

— Не знаю. Плакав чогось... — Голос у Наталі дрижав.

"Чого ж се він?" — спитала сама себе стара й пішла в хату до Івана Микитовича.

Тихесенько, без рипу, відхилила вона двері й просадила голову. Іван Микитович лежав на ліжку, лицем на хату. Обличчя його було бліде, болізне, з закритих очей тихо випливали сльози і стікали по щоках на подушку; подушка була мокра. Він, видно, спав, бо не ворушився. Мати подивилася, подивилася, тихенько висунула голову, тихенько зачинила двері й пішла в свою хату.

— Спить і плаче, подушка під щокою вся мокра, — тихо промовила вона до дочки, сідаючи їсти.

Аж перед заходом сонця Іван Микитович прокинувся. Голова в його боліла, серце щеміло, на душі важко та тяжко. Голодний, заспаний і сумний, він здавався аж злим.

— Чи нема чого їсти? — запитав він тихенько, увійшовши у хату до хазяйки.

— Чому се ви не обідали, паничу? Хіба нездужаєте чого? — спитала стара.

Іван Микитович мовчав.

— Я зараз, — обізвалась Наталя, хутко кидаючись до печі. Іван Микитович пішов у свою хату.

— Що се з ним сталося? — здвигнувши плечима, промовила мати. "Мабуть, щось по службі!" — подумала і впокоїлася.

Наталя застала Івана Микитовича уже за столом, хмурого, як ніч восени. Вона подала борщ, він мовчки почав їсти — страва не йшла на душу. Полизькав-полизькав і, положивши ложку, задумався... Задуманого застала його Наталя і з другою стравою. Приймати? — спитала, вказуючи на борщ.

— Приймайте.

Іван Микитович покоштував і другої страви й знову задумався. Як прийняли з столу, він кинувся зразу до своєї скриньки, вийняв папір, перо, каламар, сів і задумався; довго думав, трохи не згриз перо, поки надумався, потім почав.

"Брате! — написав він і остановився. — Чи в тебе є Бог? Чи ти віруєш у Його?.." — почав далі і знову став. Подумав-подумав... Се зразу, схопивши написане, зібгав у руці й зо зла кинув додолу. Потім підсунув другий листочок і знову почав.

"Є на світі люди, — писав він, — що дивляться на життя, як на черідку святок, гулянок: як би найкраще нарядитися, хороше погуляти, всмак поїсти, добре виспатись... їм ніколи й на думку не зійде людське лихо, сльози, нужда та безталання — вони обминають все те, не примічаючи, що на тих сльозах, нужді та горі будують своє щастя... Що їм до того, що другий плаче? Аби я сміявся! Що до того, що він через мене нарікає на свою долю? Аби мені було добре!.. Здається, немає нічого в світі такого,

що б викликало їх жаль, зачіпало серце; немає нічого, чому б вони молилися, на що б покладали свою віру.

І таким людям завжди везе, завжди удача. Замолоду гуляють, на старість багатіють, каються, спокутують гріхи свої, купують у церкви дзвони, правлять молебні, панахиди. Сторонні кажуть про їх: от людина! от добряща! Замолоду погуляла, на старість покаялася!.. А ті, безталанні, що віддали їм своє добро? Ті або з голоду пухнуть, або під землею тліють, зариті як-небудь, не оплакані, а облаяні... Не вміли на сім світі жити, така ж їм і честь!

Отакий і ти, брате. У тебе тільки і думки, що про гулянки, тільки й турботи, де б найвеселіше час згаяти, смачно поїсти, виспатись. А проте не цілий же вік в чужих та по чужих, треба колись і своє мати й себе кудись притягнути. Куди? Як? Чуже добро очі дере, чуже щастя заздрість буде: он у того лани не міряні, а в мене й ступня немає, у того грошей і кури не клюють, а в мене хоч кишені виверни. А добре б усе те привернути до себе, добре б нажитися за молодого віку... Почот, слава... Нажитися, яким не є побитом, а нажитися! Обійти, оплутати, одурити, аби добути!

Згадай, брате, свій переказ про паню вдову. Згадай, через кого ти став і багатим, і щасливим. А що ти заплатив за те щастя, за те багатство? Вона віддалася тобі усею душею, усім серцем, а ти тільки кривив перед нею, зводив з другими зводні, а з неї глузував. Настала тяжка пора лежати на смертній постелі. Ти не то щоб одігріти її душу, заспокоїти злякані думки, ти зараз до неї з векселем, плакатися перед нею своєю нуждою... І вона, добра, побачивши те, підписала його. А ти, вхопивши її добро, кинув здихати, як собаку, одну, покинуту всіми, й людьми, й дітьми... Пригадай, що тоді було з нею, з якою важкою думкою про людську зраду, з яким горем закривала вона свої очі тоді, як ти сміявся над нею, як над дурненькою, у веселій кумпанії свого товариства!.. Стид і сором на твою голову за се одно!

Отже тобі було і сього мало, і сього трохи. Ти приїхав до мене й квіточку рожеву, що розпускалася в закинутому городі, немилосердно зірвав і кинув на поталу лихим людям... Злий, у котрого тільки й гадки, що лихо, не зробив би такого, як ти! Ще й тим ти не задовольнився, що попсував її щастя, закрив одраду на цілий вік сльозами та наріканням; ти хочеш до краю її доїхати, кличеш її до себе на нову селитьбу, хочеш до тих сліз, на котрих збудувалося твоє щастя, доточити других сліз, новіших; ті вже забулися, просохли, живих тобі бажається напитися, бо без їх немає тобі життя, немає щастя... Нехристе, людоїде! І кого ти вибираєш орудою у сьому ділі? Через кого ти хочеш зовсім розтоптати надломане життя дурненької, простенької, але з теплим серцем, з палкою душею, дівчини? Кого? — питаю.

Мене, свого брата? З тихого куточка мого щастя ти хочеш витягти мене в розкішні палати, добуті зрадою — однією з найтяжчих зрад, які змислило життя нелюдське, облити мене розкошами, видавленими з людських сліз та крові. Знай же, що сьому ніколи не бути! Не заманиш ти мене, як і її, до себе ніколи, ніколи!.. Скоріше мою голову одітнуть, ніж ти будеш мати її в себе! Скоріше візьмуть її від мене з моїми руками, котрі я хочу зв'язати з її навіки, щоб загладити ті провини, що накоїла твоя душа лиха..."

Іван Микитович положив перо й ліг на ліжко. Йому було легше, немов хто надлив з його серця важкої туги, і хоч воно ще боліло в його, але вже в очах світилася якась одрадна думка; так з-за темної хмари часом поглядає на землю сонечко ясне.

Полежавши, він знову встав, взяв лист, перечитав і задумався... "Я ще ніколи не писав так гаряче. Чи посилати-то? Що ж, як я його сим зобиджу? Коли він скаже, що не винуватий ні в чому?"

Знову він зажурився. Господи! Хоч би хто слово мовив, натякнув, моргнув бровою, хитнув головою, чи правда тому?

У той час Наталя внесла шумучий самовар. Іван Микитович глянув на неї: нічого не видно, нічого не написано, сумна трохи та й годі.

— Наталю! — тихо він окликнув її, коли вона виходила з хати.

— Чого ви?

— Ідіть сюди.

— Чого?

— Ідіть, я щось скажу.

— Кажіть.

— Ідіть!

Вона тихо, несміло підійшла до його. Він ловив її погляд, вона одхилялася, поти не стрілася з його очима. Жалощі, сльози, туга погляду Івана Микитовича вразили її серце.

— Наталю! — мовив він. Чого ви? — Вам сумно? Правда, сумно?

— Чого ж мені сумно? — крізь сльози питала вона.

— Того, що той... поїхав, правда?

У Наталі забігали по обличчю смужки жалю, очі налилися сльозами.

— Наталю, голубонько!

Вона припала до його.

— Було що між вами? Кажіть: було?

Наталя, як дитина, заридала...

— Боже ж мій! Хіба ж я не казав вам? Хіба я не застерігав вас? Не послухали ви мого слова, не послухали мене, незавидного на взір, щуплого, болізного. Його блискуча краса, його жвава, весела натура все одібрали від вас: розум, волю — все. От тепер і карайтеся!

Вона тужила, як над мертвим, схилившись на його плече.

— Цитьте, Наталю... Наталочко!.. Цитьте, годі!.. Хіба, ви думаєте, мені легше? І моє серце на сто крат крає. Годі! Слухайте, що я вам буду казати. Слухайте: пішли б ви заміж?

— Не хочу я заміж, — чутно крізь сльози, — чоловік битиме...

— Та не за кого другого, Наталю, за мене. Підете, кажіть? Підете?

Вона обхопила його шию руками, притиснула до свого лона, довго й палко цілувала.

— Паничу, лебедику мій! Мій братику, мій голубоньку! Не піду я за вас, буду я вас до самої смерті згадувати, а не піду за вас, ні за кого. Я своє щастя втеряла, не хочу зав'язувати й другим очі... Не хочу, не піду! Ви мене жалієте, треба ж і мені вас пожаліти. Та я вам і не рівня, не під пару, — розливалася Наталя, припадаючи та цілуючи його.

На той саме час мати одхилила двері.

— Сучко! — гукнула вона, стрибнувши в хату. — Так отак-то ти! Так от через що недужа! Безстиднице! Срамотнице! На шию паничам вішатися? Во-о-он, сучко! — і вхопивши Наталю за коси, почала бити.

Іван Микитович кинувся розбороняти.

— Чи ви мати своїй дитині? Чи ви віруєте в Бога? Що ви робите? — кричав він, висмикаючи ззаду білі руки старої з шовкових Наталиних кіс.

— Паниченьку! Лебедику! Ваше благородіє! — кричала собі мати. — Не лізьте! Гетьте! Я мати, я знаю, що роблю! Я її, сучку, уб'ю, я її задавлю!

І потягла Наталю за коси в свою хату.

Іван Микитович заходив по хаті. До його доносилась лайка та крик матері, ляскання важкої руки й тихий жалісливий писк Наталі. Він, ходячи, ламав свої руки, кусав до крові губи. Йому було шкода Наталі. Кожен її писк, мов гострий ніж, краяв йому серце. Він би, неміг, полетів туди і вирвав її з рук матері, так сором, страх здержували його... "Вона плакала надо мною, цілувала мене, а мати застала..." Він упав на ліжко, лицем у подушку, й затулив уха, щоб не чутно було лайки божевільної, писку вразливого.

Мати, набившись дочки, пішла з дому і вже світом ледве-ледве прилізла назад, така п'яна!

— Наталочко! Наталю! Ой рятуй мене, моя доню!.. О смерть моя! Наталю! — гукала вона, плазуючи по рундуці.

Іван Микитович не спав і на крик вибіг з хати.

— Наталю! Наталочко!.. Дитино моя! Я тебе била сьогодні, нівечила. Прости мене, мені шкода тебе, жалко. А ще буду сучку бити, битиму ще, битиму, поки дух буде чутно. Не вішайся, сучко, паничам на шию, не вішайся: битиму ще, — промовляла вона сама до себе.

Іван Микитович повернув у хату до Наталі.

— Наталю! Наталю! — гукнув, ступивши на поріг.

— Чого ви? — і чорна постать її заколихалася на полу.

— Ідіть, матір візьміть.

Наталя встала й вийшла на рундук:

— Мамо! Мамо!

— Чого? — наче крізь сон обізвалася мати.

— Ідіть в хату. Господи, твоя воля — напитися отак!

Вона помогла матері підвестися й поволокла її за руку в хату.

Іван Микитович стояв і дивився, аж поки Наталя з матір'ю не сховалися; потім плюнув, пішов у свою хату й защепнувся...

Рання літня зоря загорялася рожевим світом і обливала Барабашишину хату, немов вона була кармазином обмазана. Одні тільки вікна чорніли своїми шибками та часом п'яний викрик Барабашихи виривався з-під їх назустріч ранковій зорі.

Другого дня Іван Микитович не ходив на службу й не виходив з хати, третього прийшов сторож і приніс його шапку, а чужу назад узяв. Барабашиха не допустила сторожа до хати — сказала, що спить; а проте сама турбувалася, що се за знак — панич от уже другий день ні сам не виходить, ні допускає до себе нікого? Чи не поробив, бува, чого сам з собою? Вона скільки раз стукала до його, ніхто до неї не обзивавсь, не відчиняв.

— Піду, — рішила вона, — не відчине, сусід покличу, силоміць відчиню!

— Який там чорт стукає! — гукнув до неї незнайомий голос, коли вона з усієї сили затарабанила в двері.

— Та се я. Час самовар ставити, пустіть — візьму!

Трохи перегодом ліжко рипнуло, щось зашамотіло по хаті й наче впало. Ще скільки часу пройшло, чиясь рука зацокотіла залізною плямкою. Барабашиха потягла до себе двері. На порозі стояв Іван Микитович і хитався; вікно, котре вже літ п'ять як відчинялося, було розчинене; на долівці й по столу валялися порожні пляшки, з хати несло горілкою.

Барабашиха сказала, що приходив сторож, приніс шапку, його питався, що вона одказала сторожеві — панич недужий.

Іван Микитович мотнув головою:

— Вони думають, я боюся їх? Боюся!.. Було колись, що боявся, а тепер — ось вам! — і він ткнув у глухий куток хати дулю та й сам поточився.

Барабашиха підвела його, помогла лягти на ліжко й почала прибирати пляшки, змітати з вікна, з столу.

— А се що у вас? — спитала, піднявши з столу листок паперу, дрібно списаний. Він весь прокис горілкою, писання порозпливалося, порозходилося.

— Де?

Барабашиха подала папір. То був лист до Петра. Іван Микитович взяв, подивився, зібгав-зібгав і кинув під ліжко.

Барабашиха, прибравши, пішла з хати й стиха промовила до Наталі:

— Панич наш теє... випив!

Наталя отетеріла, почувши таке від матері.

Іван Микитович почав пити. На службі терпіли його, терпіли та й прогнали. Приїздили батько, мати, щоб узяти додому, та він не схотів, а коли до його пристали, то він в одну ніч зник кудись, взявши з собою одну тільки скрипку.

Про його й чутка запала. Батько-мати побивалися за ним до самої смерті. Умираючи, передали всю худобу Петрові, котрий оженився багато й зажив великим паном. Батьківщину він спродав, а гроші віддав на церкву, щоб поминали батька-матір.

VI

Багато після того часу уплило, багато дечого в світі перевернулося.

Глибокої осені в одному губернському місті, в гостиниці, гуляли паничі-чиновники. На столі було наставлено всяких пляшок з горілкою, наливками, винами; шматки хліба й недоїдки страви валялися порозкидані по столу й попід столом. Паничі кричали, гукали, челядь бігала, подавала, прибирала... Гармидер стояв в хаті.

Найбільше всього паничі в'язли до якогось старенького, низенького чоловіка. Одежинка на ньому була лихенька, з дірками, лице худе, порите зморшками, лисина на всю голову — одні жовтуваті хвостики висіли в його на висках та на потилиці! Він був п'яненький вже: очі якось мутно дивились, лисина, як жар, червоніла.

— Гей, ти, Лисогуре! — гукнув на його один з паничів. — Чому не п'єш? Чарки треба...

— Я вже не хочу.

— Пий!

— Їй-богу, не хочу, — зложивши хрестом на грудях руки, благав він.

— Пий! А то виллю на лисину! — крикнув швидкий молодісінький паничик.

Старенький чоловік підняв руку й провів по лисині долонею.

— Та як ти його назвав: Лисогуре? Се його прізвище таке? — допитувався хтось.

— Прізвище ж, фамілія.

— Е, ні, — швидко замотався старенький. — А ви хочете знати мою фамілію? Хочете знати її? Ось моя фамілія:

Вечно юный, молодой,

Сердцу милый, дорогой!..

— Хе-хе-хе! Ось моя фамілія! Хе-хе-хе-хе! — сміявся він, оббігаючи кругом столу, заложивши руки за спину й скоса на всіх поглядаючи.

— Бач! Бач! Що видумала стара лиса собака! Бач! — повертаючись до товариства, замовив височенний панич з здоровенною головою, чорним обличчям і п'яними очима.

Старенький аж заливався реготом, бігаючи несамовито по хаті; се повернуло до його очі цілої п'яної громади.

— За се йому випити! — гукнув хтось.

— Випити! Випити! — загуло зо всіх боків.

— Давай! — гукнув і старенький і миттю вихилив чарку горілки.

— А, п'є стара собака! — знову крикнув чорний на обличчя панич і вхопив старенького за в'язи. Той аж посинів, почав пручатись.

— Держи! Держи! — загукав молоденький паничик і стрибнув старенькому на спину; старенький впав додолу...

Сміх, регіт знявся навіжений, розкочуючись на всі боки, розливаючись по всіх кутках.

Старенький встав, охав, кривився.

— Ну-бо! — жалібно промовив він. — Ви-бо шуток не знаєте! — і одійшов геть вбік.

— А ви знаєте, пак, чому він ніколи ы не пише? — питався смуглявий панич.

— А чому? — крикнув молоденький.

— Допитайся його!

— Чому ти, стара собака, єри не пишеш? — гукнув той на його, смикнувши за рукав так, що старенький аж окрутнувся.

Лице старого зразу похмуріло. Сумний і гнівний відійшов він від товариства.

— То чому ж, чому справді не пише? — запитав молоденький чорнявого.

— Вчив, каже, дівчину грамоти... — почав той. — Ну?

— Ну та єри прорило яри...

— Бач, бач, стара собака, що він витворював! — повернувся до його молоденький. — Так ти грамоти дівчат вчив? Бач!

— Республіканець! — гукнув хтось п'яним охриплим голосом. Регіт знову піднявся, мов грім гогонув.

— Наниз його!

— Наниз! Наниз! — загукали всі разом і обступили старенького. Він тільки жалібно дивився: не чіпайте, мов, мене, я ж вас не займаю!

— Ходімо, дядечку!.. Ходімо, голубчику! — в'яз до його молоденький. — Ну, я тебе поцілую!

Миттю вхопив він його за шию, пригнув і поцілував в лисину так, що аж луна роздалася... Знову несамовитий регіт покрив все.

— Наниз! Наниз його! Там ти нам і на скрипоньці заграєш!

— Хіба він і на скрипці грає?

— Грає, стара собака! Та ще як!..

Ой під вишенькою, Під черешенькою! — заспівав молоденький.

— Та наниз його, стару собаку! Наниз!

Декілька паничів вхопили старенького під руки й повели з хати. Як навіжені, неслися з гори хурки, повні п'яного чиновництва, котре кричало, гукало, свистало...

— Гайда! гайда! при-и-дави-и!

Аж ось одна з брик круто повернула набік, і всі плюснули в калюжу. Лайка, крик піднялися страшенні. Дехто встав, дехто брьохався в калюжі. Старенький лежав, підгорнувши голову під себе, і, вхопившись рукою за в'язи, стогнав. Паничі кинулись до його, вхопили, підвели. Він, як підстрелена пташка, водив жалібно головою, не міг держати її прямо: скручені були в'язи. Швиденько посадили його паничі знову на хурку й помчали назад на гору.

Се був Іван Микитович Ливадний. Змандрувавши багато світа, прибився він в губернію й знову став на службу. Хоч і знали всі його порок, отже держали на службі як старого чоловіка та ще й скрипача, котрий у п'яній кумпанії часто й густо тішив їх своєю грою.

Івана Микитовича відвезли в шпиталь, де він третього дня Богові душу віддав. Перед смертю все кликав Наталю й корив прокляте єри, що воно і його, і її вік загубило. Сиділка, що доглядала його, дивилася на ті страшні муки, слухала його божевільні речі й, зітхаючи тихо, промовляла: "Упокой, Господи, мучену душу!".

Його покарбували, потім зшили й поховали. Ні одна сльоза не впала на його могилу на чужій чужині, ні одна душа не пошкодувала за його життям. Один тільки молоденький паничик, що стрибав йому на шию в часи молодечих гулянок, нагадував про його товариству: "А шкода, братця, що немає оце старої лисої собаки! Як би він заграв нам!" І той

одинокий викрик, наче жаліслива струна, сумно бринів у веселому гуку товариства.

Стара Барабашиха вмерла. Наталя зуступила її місце. Так само, як і мати, розпилася, розволочилася, перепродувала овочами та солоною рибою. Лучалися їй женихи, та не хотіла ні за кого виходити і все дедалі старіла, осовувалася та нікчемніла. А проте кожного свята й неділі подавала в церкві на часточку за раба Божого Івана.

1874